

Ungváry Krisztián

Válasz Bódy Zsombornak

Először is köszönetet mondok recenzensemnek, hogy ennyi figyelmet szentelt munkámnak. Megállapításainak egy része elgondolkodtató, alapvető mondani-alójával azonban nem értek egyet. Állításainak túlnyomó többsége könyvemből nem vezethető le, kivéve azt az esetet, ha valaki félreolvassa, amit írtam.

Bódy szerint könyvemben azt állítom, hogy a diszkrimináció, a szociálpolitika és az antiszemitizmus összefüggései „nem ismeretesek” a magyar szakirodalomban. Én azonban nem ezt állítottam. Azt írtam, hogy „bizonyos egyoldalúságok tetten érhetőek” – ami azért messze nem az, amit recenzensem a számba ad. Bódy, állításának igazolására felhoz öt publikációt, melyekből kettőt én írtam, Götz Aly és Christian Gerlach munkáját ugyan lefordították magyarra, de ők nem magyar történészek, a két említett publikációra, mint üdítő kivételre pedig magam is többször hivatkozom. Recenzensem egyetlen magyarországi összefoglaló munkáról sem írt, amelyben az általam említett összefüggéseket tárgyalták volna, és a társadalomtörténet legismertebb művelői közül sem nevezett meg senkit sem.

Előrebocsátom, hogy kritikusom felvetéseinek egy része jogos. Csakugyan nem írtam le például, hogy a „modernitás” kapcsán mire is gondoltam, abból a naiv feltételezésből kiindulva, hogy a kontextus az olvasónak egyértelművé teszi. Viszont könyvem 15. oldalán és sok más helyen is szerintem meglehetősen egyértelmű, hogy a „modernizáció” a kapitalista átalakulás szinonimáját jelenti, és az is nyilvánvaló, hogy a „modernitást” én gazdasági értelemben használom. Maga a modernitás fogalomtörténete azonban nem volt tárgya könyvemnek, ezért nem tartom indokoltnak, hogy ezzel kiemelten foglalkozzam.

Recenzensem szerint én kész ténynek veszem, hogy a magyar birtokstruktúra és társadalomszerkezet „elavult” illetve „feudális”, és erre semmilyen nemzetközi összehasonlítást nem nyújtok. Ez azonban nem igaz, mivel kötetem 120. és 121. oldalán egyaránt közlök táblázatot az USA, Németország és Anglia jövedelmi viszonyairól illetve a jövedelmi arányokról, és ezeket magyar adatokkal összehasonlítva vonom le következtetésemet (nem beszélve arról, hogy a magyar birtokstruktúrát nem feudálisnak nevezem, hanem feudális elemekkel terheltnek – ami megint nem ugyanaz). Ugyanígy található adatok a magyar földbirtokstruktúráról kötetem 438–441. oldalán, de emellett mind a Nagyatádi-féle földreform, mind az 1942. évi XV. törvénycikk kapcsán írok erről. Adataimat lehet kritizálni – ezt recenzensem nem tette – de nem létezőnek tekinteni nem szerencsés.

Bódy érvelését több ponton nem értem. Szerinte én az antiszemitizmus terjedését a szélsőjobb 1939-es választási eredményének tudom be, amely „szerin-

tem” titkos és általános volt. Ezzel szembeállítja, hogy az 1939-es választás nem volt általános, mert a választójogosultak körét a korábbinál is szűkebbre szabták.

Nem tartom korrektnek ezt a típusú érvelést. Először is azért nem, mert ahogyan bizonyítom is, a szélsőjobb választási sikerét éppen nem az antiszemitizmus terjedésének bizonyítására hoztam fel, mivel a nyilasok nem kínáltak antiszemita programot mint a kormánypárt, és választási sikereiket sem az antiszemita szólamaikkal érték el. Ezt az állításomat lehet ugyan kritikával illetni, de Bódy ezzel adós marad. Másrészt pedig jómagam is részletesen elemzem az 1939-es választójogosultság kérdését, és egyáltalán nem azt állítom, hogy „mindenki” szavazhatott, hanem éppen ellenkezőleg: rengetegen nem szavazhattak, és döntően éppen azok nem, akik feltehetően a nyilasokra szavaztak volna (legalábbis ez a koncepció vezette a törvényhozást, amikor a rendkívül restriktív választójogot törvénybe iktatta). Magyarán: Bódy kritikája valójában olyan konstrukció, amely nem az én szövegemre vonatkozik. Harmadrészt pedig meglehetősen sok energiát fordítottam arra, hogy feltárjam: az antiszemitizmus nem 1939-ben terjedt el, hanem jóval korábban, és 1939 ebből a szempontból nem korszakhatár.

Lehetséges, hogy az általam használt forrásmunkák, mint Baranyai Zoltán, Ulain Ferenc és Buday Dezső, Barta István vagy Kiss Dezső pontatlan adatokat közölnek. Ezt recenzensemnek bizonyítania kellene, mint ahogyan azt is, hogy az adatok pontatlansága olyan jellegű, ami érinti az azokból levont következtetésem lényegét is. Ezt azonban ebben a recenzióban nem találok, és éppen ezért a kifogást értelmezni sem tudom.

Bódy szerint én legalább annyiszor hivatkozom antiszemita szerzőkre, mint a későbbi tudományos elemzésekre. Ezzel a megjegyzéssel azt a látszatot kelti, mintha adataim nem volnának megbízhatóak, de azok tételes cáfolatával adós marad. Emellett azt a benyomást kelti, mintha a KSH-ra alapuló adatok is „antiszemita” volnának – ami azért sajnálatos, mert az általam sokszor hivatkozott Matolcsy Mátyás és Kovács Alajos egyébként jelenleg is a társadalom- és politikatörténetírás sokszor idézett szerzői közé tartoznak. Elsősorban azért, mivel adataik hitelességét nem kérdőjelezte meg a kutatás.¹ Jómagam könyvemben egyébként külön kitérek az „antiszemita” és a „nem antiszemita” források elemzésére, és megállapítom, hogy a két csoport közötti különbségek az esetek többségében lényegtelenek, ráadásul a vizsgált társadalomtörténeti jelenségekre több, egymástól független forrás számadatait is használom. Mit kellett volna még tennem?

Bódy azt állítja, szerintem „a történetírás számára (a) faji kategóriák jelentik a társadalomtörténeti elemzés releváns keretét” – erre bizonyíték a kötetem 263. oldalán szereplő táblázat, amelyben „németárja”, „szlávárja” stb. kifejezés

¹ Például Romsics Ignác számos kiadást megért, általánosan elismert munkája szintén Matolcsy, illetve Kovács statisztikai adatait használja, és eddig ezért senkitől kritikát nem kapott. Romsics Ignác 2010: *Magyarország története a XX. században*. (Negyedik, bővített kiadás.) Osiris Kiadó, Budapest.

szerepel. A táblázat és adatai azonban nem annak illusztrálására szolgáltak, hogy hány ilyen személy is él Magyarországon, hanem csupán arra, hogy *mit hittek erről azok*, akik Szabó Dezső nyomán a „magyarságdeficit” narratívájában gondolkodtak – és akiknek köre fájdalmasan sok hírességet felölel. Sajnos teljesen lényegtelen, hány német származású személy is volt valójában a hivatali értelmiségben belül, ha Illyés Gyulától kezdve Bajcsy-Zsilinszky Endréig sokan abból indultak ki, hogy a „magyarság kisebbségben van saját hazájában”, mert vidékről a „svábok” a városokból pedig a „zsidók” át nem eresztő réteget képeznek az „igaz magyarság” feltörekvő elemei előtt.

Csakugyan igaz, hogy „nem foglalkozom sem a zsidó sem a nem zsidó középosztály identitásteremtési mechanizmusaival” – azon egyszerű okból, mert ez nem tartozik vizsgálatom szempontjai közé. Azzal viszont utalások szintjén már igenis foglalkozom, hogy az egymásról alkotott képek hogyan alakulnak ki. Bódy kritikája elméleti jellegű, de egyetlen példát sem hoz arra, hogy hol hiányzik munkámból a „kritikát lehetővé tevő történetírói távolságtartás” úgy, hogy attól állításaim is tarthatatlanná válnának. Azért sem értem ezt a kifogást, mert kifejezetten törekedtem arra, hogy a korszak ma már vállalhatatlan vagy csupán pontatlan kifejezéseit mindig idézőjelben szerepeltessem, annak érdekében, hogy az olvasó lássa: fogalomhasználatom nem azonos a forrásokéval.

Sajnos nem tudom megállapítani, hogy Bódynak mi a lényegi kifogása a már említett, kötetem 263. oldalán közölt „magyarságdeficit” kérdést tárgyaló táblázat kapcsán. Én ugyanis az abban foglalt adatokat egyáltalán nem szentírásként tártam az olvasók elé. Ennek kapcsán olyan kifejezéseket használtam, mint *racionális mag, becslés és hisztéria*. Ehhez képest Bódy azt kéri számon rajtam, hogy én az olvasókkal azt hitetem el, hogy a táblázat kategóriái „releváns társadalomtörténeti elemzés” keretét képezik. Erről szó sincs: csupán az a helyzet, hogy én a táblázatot nem kívántam „identitáskonstrukciók” szempontjából elemezni, mivel vizsgálatomban felvállaltan nem az áldozatok, hanem a tettesek szempontrendszere szerepelt – amire mindig utaltam, mint ahogyan arra is, hogy a tettesek szempontrendszere nem az enyém. Magam is számtalan helyen egyértelművé teszem, hogy Eckhardt Tibor, Tormay Cécile, Klebelsberg Kunó, Haller István és társaik éppen annyira magyarok, mint fajvédő kritikusaik. Miért kellene nekem olyan identitáskonstrukciók vizsgálatával foglalkoznom, amelyek nem tartoznak elemzésem tárgyához?

Bódy érvelésemet ahhoz hasonlítja, mintha én a második világháború okait Goebbels szövegeivel kívánnám elemezni. Ennél a hasonlatnál jól tetten érhető, hogy nem érti könyvem koncepcióját. Szerintem ugyanis a tettesek szövegei arra ugyan önmagában nem alkalmasak, hogy megtaláljuk valaminek az „okát”, arra viszont igen, hogy megértsük a tettes motivációját, illetve annak egy részét. Belátom, ez csekély különbség, de talán nem lényegtelen. Mivel én felvállaltan a tettesek motivációira voltam kíváncsi, és erre kötetem előszavában is felhívtam az olvasó figyelmét, igazán nem értem, mit kellett volna elemeznem, ha nem a tettesek megnyilvánulásait.

Nem érzem korrektnek, hogy kritikusom azt a látszatot kelti, hogy szerintem Méhely, Rajniss, Matolcsy, Imrédy, Bosnyák és Kovács Alajos a „dzsentri” alaptípusát képviseli. Bódy maga is megemlíti, hogy mindegyiknél közlök életrajzot, amelyből kiderül, kik a felmenők. Ráadásul munkám kulcsfogalma nem a „dzsentri” (ami csakugyan meglehetősen elégtelenül írná le azt a társadalomszociológiai problémát, amely foglalkoztatott), hanem a középosztály. A dzsentri és a keresztény középosztály azonban nálam nem szinonimafogalom, még akkor sem, ha Bódy megjegyzései ezt sugallják.

A középosztálynak az általam meglehetősen részletesen bemutatott német asszimilánsok is tagjai, akik semmiképp sem nevezhetők „gentrynek”. Meglehet, nem írtam le külön, hogy a „gentry” kategóriába azok tartoznak, akik a 19. századig rendelkeztek valamilyen nemesi kiváltsággal, és ennek jegeit megkísérelték a 20. századra is átmenteni. Mentségemre szolgáljon, hogy olvasóimról feltetelezek bizonyos minimális műveltséget is.

Nem értem Bódy kritikáját az Imrédy és Erdei kapcsán írottakkal sem. Könyvem 176. oldalán idézek egy Imrédy-szöveget, mely szerint „a magyar nép [...] a modern kapitalista gazdálkodás által irányított tempót nem tudta átvenni”, majd felhívtam a figyelmet arra, hogy később Erdei és mások is ugyanerre a következtetésre jutottak. Kritikusom azt hányja a szememre, hogy ezek az egybeesések nálam Imrédy igazának a bizonyítására szolgálnak. Hogy egyértelművé tegyem: nem ez volt a célom, hanem az, hogy rámutassak: az Imrédy-féle analízisnek komoly racionális magja van. (Imrédy okfejtésének buktatóival egyébként külön foglalkoztam, ám ezt recenzensem nem létezőnek tekinti). Természetesen egy tény és egy narráció két különféle dolog. De mi van akkor, ha Imrédy „narrációi” egyébként tényeken alapulnak? Miért nem ezek cáfolatát kapom?

Egyébként is furcsa, ahogyan Erdei „kettős társadalomelmélete” kapcsán recenzensem megkísérlí ízekre szedni munkámat, és meglehetősen nagy terjedelemben marasztal el azért, mert én szerinte erre az elméletre támaszkodom. Erdei neve könyvemben hétszer fordul elő, a „kettős társadalomelmélet” azonban csak kétszer. (176, 283.) Egyik alkalommal sem foglalok állást abban a kérdésben, hogy Erdeinek igaza van-e vagy sem. Csupán annyit állítok, hogy Erdei elmélete a korszakban sokak számára kézenfekvőnek tűnt, olyannyira, hogy Erdei nélkül is majdnem teljesen ugyanolyan következtetésekre jutottak, mint ő. Magyarán: a tettesek számára az elmélettel leírtak relevánsnak tűntek, és meghatározták magatartásukat.

Bódy szerint nem elemzem, hogy miként lehet „modern” egy olyan politikai gondolkodási irány, amely születésénél fogva antimodern és éppen a modernitás „hordozói ellen irányul.” Szerencsére ennek az ellenkezője igaz. Kötetem 316–317. oldalán kifejtem, hogy mit értek fasizmus és modernitás viszonyán, ráadásul ennek kapcsán Ernst Noltéra, mint az elmélet kidolgozójára hivatkozom is. Emellett pedig szerintem a szövegemből egyértelmű, hogy a zsidóság kapcsán a „modernitás” kifejezést gazdasági értelemben használom, ami ugye nem azonos egy politikai gondolkodás modernségével vagy antimodernitásával.

Nem értem Bódy kritikáját azon a ponton sem, amikor azt állítja, hogy én a nyilasokat felmentem a rasszista-kollektivista politikai gondolkodás vádjá alól. Bizonyítékul arra hivatkozik, hogy szerintem az 1939-es nyilasok nem azonosak az 1944-es nyilasokkal, mert előbbi csoportból sokan mentettek embereket. Félek, hogy itt kritikusom fejében összekeveredtek bizonyos dolgok. Attól, hogy egyes nyilasok zsidókat mentettek 1944-ben, még lehettek a kollektivista gondolkodás hordozói. Csakugyan igaz az, hogy a nyilasokról (is) próbáltam leírni olyan szempontokat is, amelyek őket pozitívabbnak láttatják, mint korábban. Ezt éppen azért is szükségesnek tartottam, mert 1990 előtt a nyilasok voltak a Horthy-rendszer első számú bűnbakjai, sokszor olyan dolgokért is, amelyekért nem ők voltak felelősek. Példának okáért nem a nyilasok voltak Magyarországon az antiszemitizmus fő mozgatói (ez az állításom Bódynál úgy torzul, mintha szerintem az antiszemitizmus nem lett volna része a gondolkodásuknak). Ha valaki ebből azt olvassa ki, hogy én felmentem a nyilasokat, akkor lelke rajta. Annál is inkább, mert nyilas tömeggyilkosságokról meglehetősen sokat írtam már, nem hiszem, hogy ezzel kapcsolatos véleményem bárhol is igazolásra szorulna. Hozzá kell tennem: Bódy egyetlen esetben sem bizonyítja be hogy „hőseim” (ez az ő – meglehetősen árulkodó – kifejezése) értékelésében hol hibáztam – kritikája teljesen elméleti jellegű. Sem Málnási, sem Omelka, Fiala vagy Keck Antal (stb.) esetében nem tudjuk meg tőle, hogy az Ungváry-féle értékelés miért hibás.

Bódy a nyilasok kapcsán tett megállapításaimat sajátosnak tartja, és úgy állítja be, mintha én csakis és kizárólag a nyilasok „önképéből” indultam volna ki. Elég sajnálatos, hogy nem veszi figyelembe, milyen forrásokból dolgoztam. Én nem a nyilasok önvallomásait dolgoztam fel, hanem a velük szemben lefolytatott állambiztonsági eljárásokét. Az ÁVH-nak minden oka megvolt arra, hogy az összes létező negatívumot felhossa ellenségeivel szemben. Ha sem az ÁVH, sem a népbíróságok nem találták nyomát az antiszemitizmusnak,² akkor azt hol kellene keresnem ezekben a forrásokban?

Meg kell jegyezmem, recenzensem megdöbbenését ebben a kérdéskörben azért sem értem, mert a nyilasokkal kapcsolatos írásaimban nincsen semmi új. Először 1998-ban írtam erről. Paksa Rudolf kutatástörténetet vizsgáló írása szerint „a leginkább inspiráló szerzők” közé tartozom ezen a területen, és épp azon írásom vált a későbbi kutatások „ötlettárává”³, amelynek tartalmát Bódy most elmarasztalja. Természetesen ehhez joga van, és hálás lennék, ha leírná, mely állításaim hamisak. Ehelyett azonban recenzensem 2013-ban olyan állításokon döbben meg, amelyeket én már több mint egy évtizede számos alkalommal megtettem tudományos médiumokban és népszerűsítő írásokban egyaránt – és erre a mai napig lényeges szakmai ellenvetéseket senkitől sem kaptam (és most tőle sem).

² Az természetesen nyilvánvaló, hogy az ÁVH-nak, illetve előd- és utódszerveinek szövegei az „antiszemitizmus” fogalmát kerülték, különösen 1949 után. Az antiszemita tetteket azonban nagyon is kutatták, csak éppen más, kódolt kifejezésekkel látták el.

³ Paksa Rudolf 2013: *Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, sajtója*. Osiris Kiadó, Budapest, 46, 48.

Bódy a kontextualizálás hiányát veti a szememre, miközben ő maga az, aki a kontextust összekeveri. Elmarasztal azért, mert én Endre László tevékenységét *progresszívnek* állítom be. Ezzel két, filológiai problémám van. Egyrészt az, hogy Bódy nem teszi egyértelművé az olvasónak, hogy a progressziót én Endre esetében idézőjelben használom, vagy pedig anélkül. Nos, nálam a kifejezés idézőjellel szerepel, éppen azért, mert a szó szoros értelmében Endre teljes tevékenységét nem lehet ilyennek nevezni. A kérdést tárgyaló fejezet címe is így néz ki (csak a címben szereplő idézőjelek használatával): „Progresszív fajvédelem”. Endre László és a gödöllői szociálpolitikai mintajárás. Ebben a fejezetben, amelynek adataira Bódy egyetlen betűt sem veszteget, részletesen tárgyalom, hogy milyen szempontból nevezhető Endre tevékenysége progresszívnek és milyen szempontból nem. Ehhez képet meglehetősen unfair eljárás az itt írtakat úgy beállítani, mintha Endrét én minden szempontból a progresszió zászlóvivőjének írtam volna le.

Szomorú vagyok, mert recenzensem minden jel szerint nem érti könyvem mondanivalójának lényegét, hiszen azt állítja, hogy az „Ungváry módszereivel a mérleg serpenyőjébe gyűjtött anyagot hiába mérjük, mert nem tudjuk, miből is van, mit is tartalmaz az pontosan. Ahhoz filológia, a források kontextualizált, kritikus elemzése kellett volna.” Ez teljesen általános elutasítás, amit nem bizonyít, hogy nem találja könyvemben néhány, a tárgyam szempontjából nem központi jelentőségű fogalom számára is konkrét meghatározását. Belátom, kötetemet nem a cambridge-i eszmetörténészek vagy Reinhardt Koselleck módszertanával írtam meg. Munkám ugyanis alapvetően nem elvont elméleti szempontok szerint készült, hanem olyan folyamatokat tárt fel, amelyekkel eddig a magyar történettudomány szerintem adós maradt. Ettől természetesen még szükséges a források kritikus elemzése, de ennek elmaradását konkrét eseteken kellene kimutatni. Bódy szerint nem egyértelmű az sem, hogy milyen értékrend szerint mozog mérlegem skálája, mert helyenként a „baloldali blokk álláspontjáról” bírálók, helyenként pedig liberálisnak bizonyulok, van, ahol pedig a Horthy-rendszer konzervatív emlékezetpolitikai értékelését nyújtom.

Ezt nem tudom másképp értelmezni, csak úgy mintha Bódy szerint egy történelmi elemzésnek csakis és kizárólag egyfajta politikai értékrendet kellene visszhangoznia, anélkül, hogy reflektálna más értékrendek tartalmára. Ezt a módszert nem tartom tudományosan produktívnak, és ezért nem is követtem. Bethlen politikájának fényeit és árnyait, mozgástereit és kényszerpályáit csak akkor érthetjük meg, ha nem csak „liberális” vagy „konzervatív” vagy más ideológikus alapállásból közelítjük meg tevékenységének mozgatórugóit, hanem azokat a létező összes fontos szempont szerint elemezzük.

Szerintem azonban kritikusom ideológiai elhajlásaimat tárgyaló megjegyzései más oldalról is feloldhatók. Egyrészt azért, mert az emlékezetpolitika alapvetően nem elvont, hanem gyakorlatias jelenség. Még a liberális emlékezetpolitika sem jelenti azt, hogy minden kérdésben csakis és kizárólag a liberalizmussal 100%-ban kompatibilis megoldásokat fogadhatjuk el egyedül üdvöztetőnek. Hogy egy példával éljek: az amerikai New Deal nem liberális intézkedéscsomag

volt. Ettől azonban nyolcvan év távlatából még liberális történészek is képesek arra, hogy Rooseveltnél ezen intézkedését pozitívan értékeljék.

Másrészt pedig az emlékezetpolitika értékelése nem lehet vegytisztán csak ilyen vagy olyan. Történetíróként akkor tudok egy jelenséget megítélni, ha előtte megkísérlem megérteni a korabeli ágensek szempontjait, anélkül, hogy azonosulnék velük. Még az elítélésnek is feltétele kell, hogy legyen a megértés kísérlete. Azt, hogy ezzel recenzensem hogyan áll, döntse el az olvasó.